

Karl Marx

İnsan, toplum ve iletişim

İNSAN VE TOPLUMU

Marx'a göre, şekli ne olursa olsun, toplum insanların karşılıklı etkinliklerinin ürünüdür. İnsanlar isteklerine göre, herhangi bir toplum şeklini seçmede özgür değildir. İnsanın yeteneklerinin gelişmesinin belli bir durumu dikkate alındığında, buna karşılık olan bir ticaret ve tüketim biçimi anlaşılabilir. Belli bir üretim, ticaret ve tüketim gelişme devresi, yanında ona karşılık bir toplumsal alt yapı, aile, düzen, sınıflar, tek sözcükle sivil toplum getirir. Böyle bir sivil toplum da onun resmi ifadesi olan bir siyasal devlet yaratır.

Toplum sadece kişiler topluluğu değildir; bu kişilerin birbirine karşı olan ilişkilerin toplamıdır. Köle ya da yurttaş olma kişiler arası toplumsal bir şekilde belirlenmiş bir ilişkidir. İnsan ancak toplum içinde ve toplum içinden geçerek köledir. Bu, işçi, köylü, kapitalist, bakkal, hırsız, zengin, fakir, ev sahibi ve kiracı için de aynıdır. Yoksul ile zengin, kapitalist ile işçi arasındaki fark ancak toplumsal açıdan vardır. Toplumdaki belli ilişkiler sonucu ortaya çıkan oluşumlar (yoksulluk, zenginlik, işsizlik, evsizlik, açlık), bu belli biçimin değişmesiyle değişir, ortadan kalkmasıyla onlar da kalkar.

Marx *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (1859) yapıtının önsözünde, insan ve toplumuyla ilgili temel kuramsal yaklaşımını şöyle açıklamaktadır:

Ulaştığım ve ulaşıldıktan sonra incelemelerime kılavuzluk eden genel sonuç, kısaca şöyle özetlenebilir: Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, kaçınılamaz bir şekilde, aralarında kendi arzularından bağımsız, belirli ilişkilere girerler; yani, onların maddi üretim güçlerinin belirli bir gelişme seviyesine uygun üretim ilişkilerine (girerler). Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun ekonomik yapısını oluşturur, yasal ve siyasal üst yapının yükseldiği ve belli sosyal bilinç biçimlerinin tekabül ettiği gerçek temeli oluşturur.

Maddi hayatın üretim tarzı, sosyal, siyasal ve entelektüel hayatın genel sürecini belirler. İnsanların yaşam biçimini belirleyen bilinçleri değildir; ama, onların bilincini belirleyen sosyal yaşam biçimleridir. Gelişmelerinin belli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri var olan üretim ilişkilerine veya – bu sadece aynı şeyi yasal terimlerle ifade eder—o zamana kadar çalıştıkları çerçeve içindeki mülkiyet ilişkileriyle çatışmaya başlar. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimlerinden, bu ilişkiler onların prangasına dönüşür. Ardından, toplumsal devrim dönemi başlar. Ekonomik temeldeki değişimler tüm koca üstyapıyı eninde sonunda dönüşüme götürür. Bu tür dönüşümleri incelemeye, doğa bilimlerindeki kesinlikle saptanabilen üretimin ekonomik koşullarının maddi dönüşümü ile yasal, siyasal, dini, artistik veya felsefi – kısaca, insanın bu çatışmanın fakına vardığı ve savaştığı ideolojik biçimleri— ayırt etmek daima zorunludur.

Nasıl ki, insan bir kişiyi onun kendini ne sandığıyla değerlendirmese, aynı şekilde, insan böyle bir dönüşüm dönemini kendi bilinciyle değerlendiremez, fakat, aksine, bu bilinç maddi yaşamın çelişkilerinden, üretimin sosyal güçleri ve üretim ilişkileri arasında var olan çatışmadan açıklanmalıdır. Hiçbir sosyal düzen yeterli üretici güçler gelişmeden asla yıkılmaz ve yeni üstün üretim ilişkileri, varlıkları için gerekli maddi koşullar eski toplumun içinde olgunlaşmadıkça asla eskinin yerini alamaz. Bu nedenle, çözüm için gerekli materyal koşullar hazır olduğu zaman veya biçimlenme sırasında problemin kendisinin yükseldiğini yakın inceleme her zaman gösterdiği için, insan ancak çözebileceği görevlere kendini hazırlar. Genel olarak, Asya üretim tarzı, antikçağ, feodal ve modern burjuva üretim tarzları, toplumun ekonomik gelişmesindeki dönemler olarak atanabilir. Burjuva üretim tarzları, toplumsal üretim sürecinin son düşmanca biçimidir — bireysel düşmanlık anlamında değil, fakat bireylerin sosyal yaşam koşullarından çıkıp gelen bir düşmanlık--, fakat burjuva toplumunun içinde gelişen üretici güçler bu düşmanlığın çözümü için materyal koşulları da yaratırlar. İnsan toplumunun tarihöncesi bu sosyal biçimlenmeyle kapanır.

MATERYALİN ÜRETİMİ

Üretim

Marx *Grundrisse*'de “Siyasal ekonominin eleştirisinin temelleri” başlığı altında “dolaşım (üretim, tüketim, dağıtım, mübadele) konusunu incelerken önce “üretim” ile başlar ve üretimde başlangıç noktası olarak “toplumda üretim yapan bireyleri, dolayısıyla, toplumsal olarak belirlenmiş bireysel üretimi” alır. Marx toplum dışında bir bireyin kendi başına üretim yapacağını (dolayısıyla toplum dışında dil, anlam, dil, özgürlük, bireycilik olacağını)

saçma bulur. Marx için, birlikte yaşayan ve birbiriyle konuşan insanlar olmadan dil olamaz (özgürlük, bireycilik, kölelik) ve aynı şekilde, toplum dışında yalnız bir insan tarafından üretim de saçmalaktır. Dolayısıyla, Marx'a göre, insan, hayatını ve hayatı diğer insanlarla birlikte üretir ve bunu yaparken yaşamın ve üretimin her türlü ifadelerini de üretir.

Marx, yukarıdaki açıklamasından sonra, “*üretim tarihsel ilişkisinin ebedileştirilmesi*” alt-bölümünde “*üretim*” ile ne demek istediğini açıklar. Marx üretimi açıklarken (yani özelden başlarken) birey ve toplum arasındaki bağı kurar ve üretimde (ve toplumun anlaşılmasında), merkeze üretim yapan insanı yerleştirir:

Biz üretimden bahsettiğimizde, daima aklımızda olan toplumsal gelişmenin belli safhasındaki üretimdir, toplumdaki insanlar tarafından yapılan üretimdir. Bu nedenle, üretimden bahsedebilmek için ya tarihsel gelişme sürecini farklı dönemlerinden geçerek izlemeliyiz, ya da önceden, modern burjuva üretim gibi, belli bir tarihsel dönemle ilgilendiğimizi açıklamalıyız (Marx, *Grundrisse, Production, Consumption, Distribution, Exchange*)

Marx için üretimin evrensel koşulları denen şeyler hiçbir gerçek tarihi üretim aşamasının kavranmasına bir yararı olmayan soyut öğelerden başka bir şey değildir:

Yine de, her üretim dönemi belli ortak özelliklere, ortak karakterlere sahiptir.... Genel anlamda bir soyutlamadır, fakat üretim ortak elemanı çıkarır ve tamir eder, ve böylece bizi tekrardan korursa bir rasyonel soyutlamadır. Hala, bu genel kategori, karşılaştırmayla elenip çıkarılan bu ortak elemanın kendisi çoğu kez parçalara ayrılmıştır ve farklı belirleyicilere ayrılmıştır. Bazı belirleyiciler her döneme aittir, diğerleri sadece birkaçına. (Marx, *Grundrisse, Production, Consumption, Distribution, Exchange*)¹.

Marx mülkiyetin (veya mal sahibi olma isteğinin) “*üretim ön koşulu*” olduğu görüşünü kabul etmez: Her üretim, bir birey için bir toplum biçimi içinde ve toplumdan geçerek doğadan elde etmedir (sahip olmadır).² Marx için, “*mülk (sahip olma) üretimin ön koşuludur (belirleyicisidir)*” demek totolojidir. Benzer şekilde, üretimin olmadığı, dolayısıyla herhangi bir tür mülkiyetin olmadığı düşüncesi de totolojidir (yani. aynı şeyi kendisiyle

¹ Not: Türkçe ve İngilizce farklı kaynaklardan ayrıntılı okumak isteyenler için, kaynakça, bu bölümde bu şekilde verildi.

² “*Toplum içinde*” ve “*toplumdan geçerek*” kavramları Marks için insanı anlamada en temel kavramlar arasındadır.

açıklamaktır; çünkü üretim demek sahip olmak demektir, elde etmek, sağlamak demektir).

Marx'ın belirttiği gibi, üretim araçları olmadan üretim mümkün değildir, hatta bu araç sadece bir el olsa bile.

Üretim ve işçinin yabancılaşması

Kapitalist üretim tarzı ve ilişkileri içinde insanlar birden fazla yabancılaşma deneyimlerler: (a) İş alanındaki yabancılaşmada insan ürettiği nesneden yabancılaşır; Üretilen nesneden yabancılaşma üretim sürecinin, üretim faaliyetinin bir sonucudur. Mallar/emtialar insan emeğinin yabancılaşmış ürünleridir. (b) İnsan üretim sürecinden yabancılaşır: Neyin nerede, hangi koşulda, ne amaç ve sonuçlarla üretileceğine karar verme gücünden insanın tümüyle yoksun bırakılması; iş koşullarının tümüyle insanın dışında, ona rağmen belirlenmesi. (c) Ürün üretildikten sonra, ücret vererek üretilenden ve zenginlikten emeğin yoksun bırakılmasıyla gelen yabancılaşma; (ç) Kaynaklarla bağ kuran paranın, özü ve değeri tanımlaması ve tapılan amaç haline gelmesiyle oluşan yabancılaşma (d) kendini gerçekleştirememesi nedeniyle veya üretim tarzının getirdiği materyal ve bilişsel egemenlik altında biçimlenmiş kendisiyle, kendi kendinden yabancılaşması. (e) diğer insanlardan yabancılaşma: İnsanın işine, işinin ürününe ve kendisine olan ilişkisinde gerçek olan, aynı zamanda diğer insanlarla olan ilişkisinde de gerçektir. Marx'ın belirttiği gibi (1844a)

“emeğinin ürünü ne olursa olsun, işçi olduğu gibi” değildir. Bu nedenle, ürünü daha çok oldukça, işçi daha az "kendisi" olur. İşçinin ürününe yabancılaşması sadece emeğinin bir nesne olması değil, fakat ürünün işçinin dışında, bağımsızca, işçiye yabancı bir şey olarak varılması ve işçiye karşı duran kendi başına bir güç olması anlamına gelir. Bu nesneye işçinin verdiği yaşam, düşman ve yabancı bir şey olarak işçiye karşı durması demektir.

Üretimin dağıtım, mübadele ve tüketimle genel ilişkisi

Günümüzde dağıtım kavramı, mal ve hizmetlerin kullanım safhasına ulaştırma olarak ele alınır. Dağıtım sorunları şirketin pazara ulaşma ve yayılma sorunları olarak düşünülür. Bu tür anlatıda, “paylaşım” (zenginliğin yaratılması ve bölüşümü) yoktur. Marx için, toplum üyeleri, gereksinimlerine göre üretim yaparlar. Dağıtımla bireyin üründeki payı belirlenir. Mübadele ile zaten bölüşülmüş paylar bireysel gereksinimlere göre daha da bölünür. Tüketimle, ürün bireyin gereksiniminde kullanılan ve kullanımla bu

gereksinimi gideren nesne olur. Dağıtım bireye düşen ilişkiyi (miktarı) belirler. Mübadele bireye dağıtımla düşen paya göre talep ettiği üretimi belirler. Tüketim tüm süreci yeniden başlatan bitiş noktası olarak düşünülür. Marx için, üretimi, dağıtımı, mübadeleyi ve tüketimi birbirinden bağımsız, ayrı şeyler olarak düşünmek yanlıştır.

Tüketim ve üretim

Marx'a göre, üretim ve tüketim aynı anda olur: Üretirken tüketiriz ve Tüketirken üretiriz. Marx bu ilişkiyi çeşitli yönleriyle tartışmaktadır: Üretim de o anda olan tüketimdir. İki katlı tüketim, öznel ve nesnel: Birey üretimde sadece kendi yeteneklerini geliştirmez aynı zamanda harcar, üretim eyleminde kullanır. Üretirken kullanımla üretim araçlarının eskimesi tüketimdir. Benzer şekilde, ham madde kullanım sonucu doğal biçimini ve bileşimini kaybetmesi nedeniyle tüketilir. Üretim eylemi, dolayısıyla, her anında bir tüketim eylemidir. Tüketim de o an olan üretimdir. Yemek yemek bir tüketme şeklidir. Yemek yerken yapılan tüketimle, insan kendi vücudunu üretir. Bu her tür tüketim için doğrudur, çünkü her tür tüketimle insan bir şekilde kendi fiziksel varlığını üretir. Üretimin o an tüketim ve tüketimin de üretim olması, her birinin diğerine zıt olmasıdır. Fakat bu zıtlık yanında, ikisi arasında “arayan giren” bir hareket olur. Üretim tüketimi araçlar (yani, üretim tüketimin maddesini yaratır, bu madde olmaksızın, tüketimin tüketileceği nesne olmaz). Aynı zamanda, tüketim de üretimi araçlar: Tüketim yoksa, üretim de yoktur, çünkü üretimin bir anlamı kalmayacaktır.

Marx' göre, tüketim üretimi iki şekilde üretir: Birincisi: Bir ürün tüketilirse (kullanılırsa) gerçek üründür. Bir giysi ancak giyme eylemi içinde gerçek bir giysi olur. Kimsenin yaşamadığı bir ev gerçek bir ev değildir. Dolayısıyla, bir ürün, doğal bir nesneden farklı olarak, ancak tüketimden geçerek bir ürün olur. Bir ürüne “bitiş dokunuşunu” (son fırçayı) tüketim verir. Çünkü ürün nenselleştirilmiş eylem olarak üretim değildir. Ürün aktif nesne için (insan için) nesne olarak üretimdir. İkincisi: Tüketim yeni üretim için gereksinim, neden, dürtü yaratır.

Üretim tüketim için materyal ve nesneyi sağlar. Nesnesiz tüketim, tüketim değildir. Bu bağlamda, üretim tüketimi yaratır, üretir. Fakat üretim tüketim için sadece nesne yaratmaz, aynı zamanda, tüketime üretimin özelliğini, karakterini, bitmiş halini verir. Nesne genel bir nesne değildir, belli şekilde tüketilecek ve üretim tarafından aracılanacak belli bir nesnedir: Açlık açlıktır. Ama çatal ve kaşıkla yenen pişmiş etle doyurulan açlık, elle yenen çiğ etle

doyurulan açlık aynı değildir. Dolayısıyla, üretim sadece nesneyi üretmez, aynı zamanda tüketim tarzını da üretir. Böylece, üretim tüketiciyi de üretir. Ayrıca, üretim gereksinim için materyali sağlamaz, aynı zamanda materyal için gereksinimi de sağlar. Bu yolla, üretim özne için nesneyi yaratmaz, aynı zamanda nesne için özneyi de yaratır (yani, üretim hem maddeyi üretir hem de tüketiciyi). Dolayısıyla, üretim (1) tüketim için materyali yaratarak, (2) tüketimin tarzını belirleyerek ve (3) ürünü yaratarak tüketimi üretir (Marx, *Grundrisse*).

Dağıtım ve üretim

Marx dağıtımı diğer süreçlerle ilişkilendirerek açıklar. Marx için dağıtım sadece ürünlerin dağıtımı olarak ele almak çok basit ve yüzeysel bir yaklaşımdır. Sadece ürünlerin dağıtımı olarak düşünülmemesi gereken dağıtımı gerçek ilişkiler yapısı içinde açıklar: Dağıtım üreticilerle ürünler, dolayısıyla, üretim ve tüketim arasına girer; sosyal yasalara uygun olarak üreticinin payının ne olacağını belirler. Faiz ve kâr dağıtım tarzlarıdır ve bu dağıtım tarzının önkabulü sermayenin üretim aracı olduğudur. Faiz ve kâr, benzer şekilde, sermayenin yeniden üretim biçimleridir (Marx, *Grundrisse*).

Üretim aracı olan emek, dağıtımda, dağıtımın özelliği olarak görünür. Eğer emek ücret emeği olarak belirlenmeseydi, kölelikte olduğu gibi üründen aldığı pay ücret olarak görünmeyecekti. En gelişmiş dağıtım biçimi olan toprak kirası, üretim aracı olarak geniş çapta toprak mülkiyeti, aslında geniş çaplı tarım gerektirir. Dağıtım tarzı ve ilişkileri (dağıtımın yapısı) tümüyle üretimin yapısı tarafından belirlenir. Dağıtımın kendisi hem nesnesinde hem de biçiminde, üretimin bir ürünüdür.

Dağıtım, ürünlerin dağıtımı olmadan önce, (1) üretimin enstrümanlarının dağıtımıdır; (2) toplumun üyelerinin farklı türdeki üretimlerde dağıtımıdır. Ürünlerin dağıtımı sadece bu dağıtımın (üretimin yapısının) bir neticesidir.

Alışveriş/mübadele ve sirkulation/dolaşım

Dolaşım mübadelenin sadece belli bir anıdır ve aynı zamanda mübadelenin tümü olarak düşünülür. Mübadele, üretimle belirlenen dağıtım ile tüketim arasında “aracılıyan” bir anıdır. Üretimin kendi içinde yer alan faaliyetlerin ve yeteneklerin alışverişi, doğrudan üretime aittir ve üretimi oluştururlar. Benzer şey ürünlerin alışverişinde de olur: Alışveriş, ürünü bitirme ve doğrudan tüketim için uygun hale getirme yoludur/aracıdır. Bu çerçevede, alışveriş/mübadele üretimin kendi içindeki bir faaliyettir.

Dağıtıcılar ve dağıtıcılar arasındaki alışverişin örgütlenmesi, kendisi üretme faaliyetidir ve tümüyle üretim tarafından belirlenir. Alışveriş, ürünün doğrudan tüketim için el değiştirdiği son safhada üretimden bağımsız ve ilgisiz görünür. Aslında (1) İster iş bölümü kendiliğinden, anlık, doğal olsun veya tarihsel bir gelişmenin ürünü olsun, iş bölümü olmaksızın bir alışveriş yoktur. (2) özel alışverişin ön koşulu özel üretimdir. (3) Alışverişin yoğunluğu, uzantısı ve tarzı (nasıl yapıldığı) üretimin yapısı ve gelişmesi tarafından belirlenir.

Marx, incelemelerinde ulaştıkları sonucun üretimin, dağıtımın, alışverişin ve tüketimin aynı şey olduğu sonucuna ulaşmadıklarını, bunların bir bütünün içindeki farklılıklar olduğunu (bir bütünün üyeleri olduğunu) belirtir: Üretim, sadece kendisi üzerinde değil aynı zamanda diğer anlar üzerinde de baştan egemendir. Süreç, yeniden başlamak için daima üretime geri döner. Alışveriş ve tüketim egemen olamaz. Benzer şekilde, ürünlerin dağıtımını olarak dağıtım, üretim öznelerinin/agents dağıtımını olarak kendisi üretimin bir anıdır. Belli bir üretim belli bir tüketimi, dağıtımını ve alışverişini belirler. Aynı zamanda, bu farklı anlar arasındaki belli ilişkileri belirler. Tek yanlı biçimiyle üretimin kendisi diğer anlar tarafından belirlenir. Örneğin, eğer alışveriş alanı genişlerse, üretimin hacmi büyür ve farklı branşlar arası bölünmeler de derinleşir. Dağıtımdaki değişim üretimi değiştirir. Tüketim gereksinimleri üretimi belirler. Farklı anlar (üretim, dağıtım, alışveriş ve tüketim) arasında karşılıklı ortak ilişkiler olur. Bu her organik bütün için böyledir.

Devlet ve toplum yapısı

Marx'ın yaklaşımının yapısını belirten temel kavram üretim biçimidir. Marx için üretim, sadece ekonomik bağlamda malların üretimi değildir. Marx üretim dediğinde, tarihsel bir toplumdan bahsetmektedir. Örneğin adalet sisteminin kendini üretmesi suç ve cezanın üretilmesine bağlıdır. Suçun üretilmediği yerde (suçun olmadığı veya bir şeyin suç olarak tanımlanmadığı veya güçlünün suçlu-egemenliğine devam etmek için), yasasıyla, polisiyle, mahkemesiyle ve hapisanesiyle adalet sistemi ve bu sistemi besleyen hukuk fakültesi gibi diğer sistemlere de gerek kalmazdı, oluşmazdı.

Marx için toplumsal yapı ve devlet sürekli belli maddi sınırlar, varsayımlar ve koşullar altında aktif olan gerçek insanların yaşam süreçlerinden çıkarak gelişir. Devlet topluma dışarıdan zorla kabul ettirilmiş bir güç değildir, aksine, gelişmenin belli bir evresinde oluşan toplumun ürünüdür. Devletin varlığının nedeni, birbiriyle çatışan sınıfların olmasıdır.

Sınıf düşmanlığını denetleyen devlet, normal olarak ekonomik bakımdan egemen olan sınıfın kontrolündedir. Egemen sınıf devlete sahip olmakla, ezilen sınıfın sömürsünde ve aşağı tutulmasında yeni araçlara ve olanaklara sahip olur. Eski devlet, her şeyin ötesinde, kölelik koşullarını garantileyen köle sahiplerinin devletiydi. Feodal devlet köylü serfleri ve köleleri tutmak için soyluların bir organıydı. Çağdaş temsili devlet, sermaye tarafından kitleleri sömürme mekanizmalarını garantileyen ve geliştiren araçtır. Devlet sonsuzdan beri varolmamıştır. Devleti ve devlet gücünü bilmeyen toplumlar da varolmuştur. Gelişmenin belli bir evresinde, toplumun sınıflara ayrılmasını içeren evrede, devlet bu ayrılma nedeniyle zorunlu olmuştur. Üreticilerin üretimi özgür ve eşit birleşme temeli üzerine yeniden örgütlediği bir toplum, devleti antikler müzesine kaldıracaktır (Engels, 1884). Devlet, egemen sınıfın bireylerinin kendi ortak çıkarlarını teyit ettiği ve bir dönemdeki sivil toplumun tümünün özetlendiği bir şekildir. Tüm toplumsal örgütlerin biçimlenmesinde, devlet arabulucu olarak etkinlikte bulunur ve bu örgütler siyasal bir biçim alır. Dolayısıyla, yasanın özgür isteğe dayanması bir düştür. Hukukun din kadar az bir bağımsız tarihe sahip olduğu unutulmamalıdır. Sivil hukukta toplumdaki mülkiyet ilişkileri genel isteğin sonucu olarak ilan edilir (Marx ve Engels, 1846). Devlet kendini önce insanlar üzerinde ideolojik bir güç olarak sunar. Özellikle tarihçiler, siyasetçiler, hukukçular ve yasa yapımcıları gibi profesyoneller devleti sınıflar üstü, toplum çatışmaları ötesinde bağımsız bir varlık olarak görürler. Dolayısıyla, ekonomik ilişkiler kökenini silip ortadan kaldırırlar. Sonuç olarak hukuksal biçim, ekonomik içerikten soyutlanır ve kendine özgü tarihsel gelişime ve bağımsızlığa sahip olduğu iddia edilir. Devletin ve hukukun bağımsızlığı iddiaları arttıkça devletin ve hukukun belli bir sınıfın organı olması da artar (Engels, 1888).

Devlet ve toplumun yapısı, siyasal bakımdan, iki ayrı şey değildir: Devlet toplumun yapısıdır, aktif, bilinçli ve resmi ifadesidir. Devlet genel ve özel yaşam, genel ve özel çıkarlar arasındaki çelişki üzerine kurulmuştur. Devletin varlığı ile herhangi bir tür köleliğin varlığı birbirinden ayrılamaz (Marx,1844a). Çağdaş devlet tarafından insan haklarının tanınması, eski devirdeki (antik çağdaki) devletin köleliği tanınmasıyla aynı anlama sahiptir. Eski devrin devletinin temeli kölelikti. Çağdaş devletin temeli, sivil toplum ve bu toplumun bireyi; yani öteki insanlarla tek bağı özel çıkar olan, ücretli işin kölesi olan, bencil gereksinimleri olan, bağımsız kişidir. Çağdaş devlet bu temeli tanıdı, fakat yaratmadı. Çağdaş dünyada herkes köleliğe ve toplumsal yaşama aynı anda katılır. Fakat sivil toplumun köleliği görünüşte en büyük

özgürlüktür. Çünkü "imtiyaz" (örneğin mülkiyet sahibi olma), yerini "hak" ile değiştirmiştir, yani herhangi bir hakka sahip olmayı, bu hakkın gerektirdiği yaşamın unsurlarına sahip olmadan, özgürlük kabul etmek. Bu gerçek, kişinin mutlak köleliğinin ifadesinden başka bir şey değildir (Marx ve Engels, 1845). Örneğin, Amerika'da pamuk tarlalarında çalışan, mal gibi alınıp satılan, efendisine ve toprağa bağlı zenci köleler endüstrileşmenin gerekleri sonucu burjuvazi tarafından bu tür kölelikten azat edildiler. Burjuvazi, feodalitenin kölelerine özgürlük verdi, ama bu onları burjuvazinin ücretli köleleri haline getirdi. Zencilerin ve tüm işçilerin yüz yüze geldikleri bu yeni ilişkiler ve durum, en büyük özgürlük olarak sunuldu. Sivil toplumun üyelerini birlikte tutan, birbirine bağlayan devlet değil, insanların temel gereksinimleri, çıkarlarıdır. Bu nedenle, gerçekte, devlet sivil hayatı değil, sivil hayat devleti ayakta tutar (Marx, Engels, 1845). Sivil toplumu koruduğu bahanesiyle çeşitli başka organlarını (ordu, polis gibi) harekete geçiren devlet, gerçekte, kendi varlığını biçimlendiren toplum şeklini, çıkarlar düzenini, dolayısıyla kendini korumak zorunluluğu ile hareket etmektedir. "Günümüzün toplumu" bütün uygar ülkelerde varolan ve her ülkenin kendine özgü tarihsel gelişimi ile az çok farklı ve gelişmiş olan kapitalist toplumdur. Öte yandan, günümüzün devleti Almanya'da, İsviçre'de, İngiltere'de, Amerika'da, kısaca her ülkede farklıdır. Bu farklılıklara karşın, bu devletlerin hepsi de çağdaş burjuva toplumuna dayanır ve belli temel ortak özelliklere sahiptirler (Marx, 1875).

"Özgür devlet" nedir? Alman İmparatorluğunda devlet, Rusya'daki devlet kadar özgürdür. Özgürlük, devleti topluma egemen olan bir organdan, topluma tamamıyla bağımlı organa dönüştürmeyi içerir. Bugün devlet şekilleri devletin özgürlüğünü kısıtlama derecesine göre az ya da çok özgürdür (Marx, 1875).

Devlet egemen "irade" üzerinde durmaz, bunun yerine, kişilerin maddi yaşam biçimlerinden çıkar ve egemen bir "irade" şekline sahiptir. Eğer bu "irade" egemenliğini yitirirse, bu sadece "iradenin" değiştiğini değil, aynı zamanda insanların iradelerine karşın yaşamları ve maddi varlıklarının da değiştiği anlamına gelir (Marx, 1846).

Yasa ilkel toplum ve özel mülkiyetle aynı anda gelişir. Sivil hukukun gelişmesi mülkiyet ilişkilerinin gelişmesiyle oluşup biçimlendi. Sivil hukukta varolan mülkiyet ilişkileri genel iradenin (halkın isteğinin) sonucu olduğu ilan edilir (Marx ve Engels, 1846: 61). Pozitivist-deneyci kuramda yasalar anayasa ile ilgili yasalar, sanki Tanrı vergisi gibi varlıkları ve geçerlilikleri hiç soruşturulmaz: Sorun, kişilerin bu yasalara uyması, uymayanların da çeşitli

yollarla uydurulması olur. Marksist yaklaşım, yasaların toplumsal üretim biçiminden çıktığını ve bu biçimin değişimiyle değiştiğini belirtir. Bunu Engels (1890) şöyle açıklar: Çağdaş devlette yasa hem genel ekonomik konuma ve bu konunun ifadesine karşılık olmak zorundadır; hem de, iç çelişkilere karşın, kendi içinde tutarlı olmak zorundadır.

Toplumların iş yerlerinde, işe alınmaktan çalışma koşullarına ve işten atmaya kadar çeşitlenen ilişkilerden geçerek üretilen bilinç, devletlerin okullar, polis ve ordu gibi resmi baskı ve eğitim kurumlarında üretilenlerle desteklenir. Günümüzde bu planlı üretim işini kitle iletişim araçları özellikle kapitalist pazar ideolojisini yayma işinde yaygın bir şekilde yapmaktadırlar.

Dikkat edilirse, iletişim insan ve toplumun var oluşunun her anı ve yerinde olan bir kaçınılmazlıktır. Kitle iletişimi ise, öncelikle pazarın üretimi ve pazarın bilinç yönetimi içinde yer alır. Bu gerçeğe rağmen iletişimin “nereye aitliği” sorusu üzerinde tartışılan önemli bir sorun olmuştur. Bu sorunla birlikte ideoloji, maddi taban ve belirleyicilik, üst yapıyı bağımsızlaştırma gibi tartışmalar ortaya çıkmıştır.

Sivil toplum, birey ve ilişki

Günümüzde burjuva liberal bilinç yönetimi pratiklerinin dünyada yaydığı moda kavramlardan biri de sivil toplumdur. Bu kavram özelleştirme, devleti küçültme, devlet(ve ordu)müdahalesini ortadan kaldırma, denetimi sivil toplum örgütleri yoluyla yapma gibi küresel sermayenin politikalarını desteklemek için kullanılmaktadır.

Marx “sivil topluma” karşı çıkar; çünkü sivil toplum birbirine tesadüfi olarak veya dışsal olarak bağlı bireyleri ifade eder. Marx için toplum (veya sivil toplum) içsel, gerekli ilişkiler ve pratiklerden oluşur. Bu bağlamda Marx 1847’de felsefenin Sefalet yapıtında şöyle yazıyordu: Toplumda sosyal ilişkiler sivil toplumda olduğu gibi kişi ve kişi arasındaki değildir; işçi ve kapitalist, çiftçi ve toprak sahibi vb arasındadır. Bu ilişkileri ortadan kaldır, tüm toplumu ortadan kaldırırsın. Neden? Marx’ın sonradan Grundrisse’de (1858) belirttiği gibi, ekonomistler ve sosyalistlerin toplumu ekonomik koşullara göre düşünceleri yanlıştır. Toplum bireylerden oluşmaz, ama toplum karşılıklı ilişkiler bütünü, bu bütünde bireylerin tuttuğu ilişkileri ifade eder. İnsan toplum içinde ve toplumdaki geçerek köledir, efendidir, vatandaştır. Kölelik ve vatandaşlık ilişkideki sosyal özelliği anlatır. Bir insan kendiliğinden, kendi varlığıyla köle veya vatandaş değildir. Toplum içinde ve toplumun üretim tarzı ve ilişkilerinde aldığı tanımlanmış yere bağlı olarak

vatandaştır veya köledir. Dikkat edilirse, idealist felsefenin veya kapitalist bilimin üretim ilişkilerinden ve örgütlü yer ve zamandan soyutlanıp “sivil toplumda” “özgürlük tanınmış” ve birbiriyle bu soyutlanmışlıkta özgürce ilişkideki bireyi, Marx’da örgütlü yer ve zamanda içsel ilişkiler içine yerleştirilmiştir. Köle ile efendisi, kapitalist ile işçi arasındaki ilişkiler tesadüfi, bireylerin kendi özgür iradeleriyle belirlediği ve yürüttüğü ilişkiler değil, aksine içsel ve zorunlu ilişkidir, çünkü birinin varlığı diğerinin varlığını gerektirir, her birini ilişkisi diğeri olmaksızın var olamaz. Bu durumu, günümüzde, küresel pazar ideolojisi, yine bireyleri (ve uluslararası ilişkilerde toplumları) örgütlü yer ve zaman içindeki konumlandırıldıkları koşuldan soyutlayarak, “karşılıklı bağımlılık” olarak sunmakta, evrenselleştirilmekte ve normalleştirilmektedir. Bu karşılıklı bağımlılık üretim tarzı ve ilişkileriyle kurulan bir karşılıklı bağımlılıktır; ücretli kölelik sistemini oluşturan üretim koşulların ücretli köleliği üretmeyecek biçimde değiştiğin düşün, ücretli köle kalmadığı gibi, bu köleliğin sırtından geçinen kapitalist de kalmaz; çünkü ilişkiler yapısı bu “karşılıklı bağımlılığı” üretmez. Dolayısıyla, bu karşılıklı bağımlılık üretilmiş bir bağımlılıktır.

DÜŞÜNSEL VE ÜRETİMİ

Marx'a göre, düşünce insan beyni tarafından yansıtılan ve düşünce şeklinde tercüme edilen maddi dünyadan başka bir şey değildir

İnsan üretilmiş bir bilince sahiptir. Bilinç, başlangıçtan beri, toplumsal bir üründür ve insan var oldukça kalır. İnsan bilinci ilk olarak yakın çevrenin ve öteki insanlar ve şeyler hakkındaki bilinçtir. Aynı zamanda, tümüyle yabancı, güçlü ve yenilemez olarak görünen doğanın bilincidir. İnsanın bilinci artan üretim, gereksinimler, nüfus ve ilişkilerle yayılır ve gelişir. Maddi ve düşünsel işbölümünün artmasıyla bilinç “gerçek olan bir şeyi” insanın kavraması olur. Bu andan itibaren bilinç kendini dünyadan azat etme ve saf kuram, teoloji, felsefe, ahlak ve benzerlerinin şekillenmesine yol tutma pozisyonundadır. Bu kuram, felsefe ve teoloji varolan toplumsal ilişkilerle çelişkiye düşse bile, ancak varolan üretim güçleriyle çelişkiye düşmesi sonucu meydana gelebilir. Yani, yaşam, bilinç tarafından belirlenmez, fakat bilinç yaşam tarafından belirlenir. Yaşamın bilinç tarafından saptandığını ileri süren yaklaşımda bilinç, yaşayan kişi gibi ele alınır. Bilincin yaşam tarafından saptandığını belirten yaklaşımda yaşayan kişilerin kendileri gerçek yaşamda yaşadıkları gibi ele alınır ve bilinç tamamıyla onların bilinci olarak düşünülür. Yani

insanın oluşumunu bilinci belirlemez, insanın toplumsal oluşumu bilincini belirler. Pozitivist yaklaşımda başlama noktası yaşayan birey olarak alınan bilinçtir. Marx için başlama noktası yaşayan bireylerin kendileridir ve bilinç sadece bu bireylerin bilinci olarak alınır. Bilinç asla bilinçli varlıktan başka bir şey değildir ve insanların varlığı kendi gerçek yaşam süreçlerinden başka bir şey olamaz. Dil pratik bilinçtir; bilinç gibi, sadece gereksinimlerle, zorunluluklarla ve öteki insanlarla ilişkilerle gelişir (Marx ve Engels, 1846).³

Marx'a göre, bilinç ve fikirleri özerk ve açıklamada-yeterli olarak almanın, ve böylece, gerçek kişileri içinde buldukları gerçek koşullarda bu fikirlerin üreticisi yerine bu fikirlerin ürünleri olarak almanın kendisi belli sosyo-tarihsel koşulların sonucudur. Bunu çok kez tekrarlanan, fakat bazıları tarafından zor anlaşılan şu cümlelerle ifade etmişlerdir: "Eğer ideolojide insanlar ve insanların durumları *camera obscura*'da olduğu gibi tersine görünürse, bu olgu insanların tarihsel hayat süreçlerinde olduğu kadar, göz bebeğinde objelerin ters dönmesi gibi insanların fiziksel yaşam süreçlerinden çıkıp yükselir."

Marx fikirlerin, zihinsel üretimin, zihinsel ve maddi işbölümünün gelişmesiyle birlikte özerkliğe sahip olduğu görünümünü verdiğini belirtmiştir. Bu iş bölümünü zihinsel ürünü üretenlerin özerklik hayali altında iş gördüklerini görmelerini de engeller. Bu hayal altında, Marx ve Engels'e göre, bilinç kendinin varolan-pratiğin/etkinliğin bilincinden başka bir şey olduğunu, kendinin gerçek/elle tutulur bir şeyi gerçekte temsil ettiğini sanarak kendi kendini över. Bu sanmadan itibaren, bilinç kendini dünyadan azat etme ve "saf" kuram, felsefe, ahlak, ve benzeri "teslikleri"⁴ yapmaya başlarlar. Bu tesliklerin biçimlenmesi kendilerini özerk sanan kuramsal doktrinler ve etkinlikler anlamında olan ideolojinin çıkmasını işaret eder. Dikkat edersek Marx zihinsel üretimin işbölümüyle maddi üretimden ayrıldığını, bu ayrılma sonucu zihinsel üretimi yapanların (örneğin bugün televizyoncuların, bilim adamlarının, yazarların, araştırmacıların) gerçekte toplum üzerinde, toplum ötesinde, maddi koşullardan bağımsız bir şekilde, özerkliğe sahip olduklarını sandıklarını belirtiyor.

³ Dilin dışında gerçek olmaması ve dilin insanı belirlemesi mutlak olsaydı, o zaman insanın gelişme olasılığı olabilir miydi? Dili ne, ne için ve nasıl geliştirecekti? Dilin belirlediği gerçek ve insanın dili değiştirme olasılığı ortadan kalkmıyor mu?

⁴ Teslik, eskiden köylerde gübre ve yakacak için topladığı hayvan dışkısı yığını.

Marx'a göre, her üretim biçimine karşılık gelen toplumsal ve kültürel üstyapı da tarihsel bakımdan özeldir. İnsan tarihindeki her temel üretim biçimi, bugüne kadar, bazılarının emeğinin başkaları tarafından sömürülmesine dayanmıştır. Dolayısıyla ne kadar karmaşık, gelişmiş ve verimli olursa olsun, üretim biçimleri düşmanca çelişki üzerine kurulmuştur. Fakat bu çelişkinin kurumsallaştırıldığı toplumsal biçimler, açıklandığı kuramsal yasalar ve düşmanlığın yaşandığı bilinç biçimleri, her toplumsal yapıda mutlaka kendine özel biçimlerde gerçekleşir.

Düşüncenin ilişkisel ifadesi olan, sözü de içeren, sosyal içinde üretilen, dildir. Marx dili insanın doğayı denetleme bilgisinin geliştirildiği, saklandığı, yayıldığı ve uygulandığı ana "aracı" olarak ele alır. Dili öteki insanlarla ilişki gereksiniminden yükselip gelen bir "pratik bilinç biçimi" olarak niteler. Kapital'de, bu birikmiş bilginin iş ve işçilerin becerilerinde nasıl kamulaştırıldığını ve çağdaş endüstriye daha da ilerlemesi için farklı bir üretici güç olarak nasıl uygulandığını ve sermayenin hizmetine nasıl sokulduğunu anlatır. Burada kültür, işgücünün araçları ve pratiğinde, kuşaktan kuşağa geçen işaretler, düşünce, bilgi ve dilde gerçekleşen insanın doğası üzerine gücünün biriken büyümesidir.

Düşünce, düşünme, bilinç ve ideoloji

Marx genç Hegelcileri, örneğin Feuerbch, Bauer ve Stirner, eleştirip onların görüşlerini *Alman İdeolojisi* olarak "Alman ideolojisi" yapıtında niteleyip eleştirdiğinde ideolojiyi negatif anlamda almıştır.

İnsanların bilinç biçimi insanların maddi yaşam koşulları tarafından belirlenir. Düşünme, kavrama ve daha genel olarak fikirlerin üretimi kendi yaşam gereksinmelerini üreten insanların günlük etkinlikleri tarafından saptanır. Marx'a göre, ideolojiyi oluşturan kuramsal doktrinler ve etkinlikler toplum ve tarihin bilimsel bir şekilde incelenmesiyle açıklanıp değiştirilmelidir. "Bilimsel bir şekilde açıklanması" demek örneğin genç Hegelcilerin görüşlerinin belli sosyal ve tarihsel koşulların ürünü olduğunu göstermektir. "Değiştirilmesi" demek onların koşullara bağlılığını, özerklik iddialarının tabansızlığını gösterdikten sonra, onlar geçerliliklerini, kredilerini yitirip onu takip eden sosyal-tarihsel dünyanın pozitif bilimine yer verirler: Spekülasyonun bittiği yerde --gerçek hayatta-- gerçek pozitif bilim, fiili etkinliğin temsili, insanın fiili gelişme süreci başlar.

Marx ideolojiyi sosyal hayatın pozitif veya ilerici bir ögesi olarak ele almamıştır. Marx, ayrıca, proleter ideolojisi, sosyalist ideolojiden veya

tarihsel materyalizmi proletaryanın ideolojisi falan olduğundan hiçbir zaman bahsetmemiştir. Napolyon örneğiyle Marx ideolojiyi işçi\köylü sınıfını yanlış yöne sevk edebilecek, egemenlik ilişkilerini tutmaya yardım edebilecek soyut doktrinler ve hayali yanlış görüşler olarak niteler.

Düşünceler ve sınıf bağı

Marx "Alman ideolojisi" ile başlayarak, fikirlerin üretim ve dağıtımını/yayılmamasını sınıflar arasındaki ilişkilere bağlamaya başlamıştır: Yönetici sınıfın fikirleri her dönemde yöneten fikirlerdir. Toplumun maddi gücü olan sınıf aynı zamanda entelektüel gücüdür. Marx 1859'da "Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı" yapıtına yazdığı önsözde fikirleri ve ideolojiyi ekonomik koşullara ve üretimdeki sınıf ilişkilerine bağlı olduğunu ve onlardan ürediğini belirtmiştir. İdeoloji (a) egemen sınıfın çıkarlarını ifade eden fikirler sistemidir ve (b) sınıf ilişkilerini aldatıcı bir biçimde temsil eder.

Marx'a göre, her tarihi dönemde, egemen sınıfın düşünceleri topluma egemendir: Marx'a göre, maddi üretime sahip olan veya üretimi denetleyen sınıf, aynı zamanda düşünsel üretimi de denetler. Bunu da özellikle üretim ve dağıtım denetleme yoluyla sağlar ki, bu yasalarda düşünceyi açıklama özgürlüğü olarak kendini gösterir. Burjuva yasalarına göre herkes düşüncesini açıklama özgürlüğüne sahiptir, fakat bunu ancak dağıtım araçlarına ve olanaklarına sahip olanlar kullanabilir. Bu nedenle, Marx düşünceyi açıklama özgürlüğünü, özellikle basın özgürlüğünü, mülkiyet özgürlüğü olarak niteler. Marx'a göre, egemen düşünce, maddi ilişkilerin ifadesinden başka bir şey değildir.

Başka bir deyişle, egemen düşünceler, düşünce halinde kavranan ilişkilerdir. Bu kavrama sonucu egemen sınıfın düşünceleri, o dönemin egemen düşünceleri olur. Düşünsel üretim araçlarından yoksun olanlar bu egemenliğin altına girerler (Marx ve Engels,1846).

Marx'a göre, eski egemen sınıfın yerini alan her yeni sınıf, amaçlarına ulaşmak için kendi çıkarlarını toplumdaki herkesin çıkarları olarak sunmak zorundadır. Bu nedenle, çıkarlarını düşünceler halinde açıklarken, bu düşünceleri tek akılcı ve geçerli olan düşünceler olarak gösterir. Devrimi yapan her sınıfın çıkarları başta herkesin çıkarları gibi görünür. Bunun nedeni açıktır: Çünkü devrilen sınıfa karşı tüm toplum savaşmıştır. Egemenlik altındayken ve egemenliği yeni ele geçirdiğinde, bu yeni sınıfın kendi sınıf çıkarı kendine özgü bir çıkar olarak henüz gelişmemiştir; öteki sınıfların çıkarlarıyla bağlanmıştır. Bu nedenle, devrimden başlangıçta öteki sınıfların

üyeleri de yararlanır. Bu da, burjuva devrimini örnek alırsak, devrimden sonra proletaryanın kendisini burjuvazi düzeyine yükseltmesiyle, yani proleter olmaktan çıkıp, burjuva olmakla olur. Her yeni sınıf, bir öncesine göre, egemenliğini daha geniş tabana dayandırarak sağlar. Karşılık olarak, egemenlik altındaki sınıfların mücadelesi bu yeni egemen sınıfa karşı daha keskin olarak çıkar (Marx ve Engels, 1846).

Toplumda kurulu ilişki biçimlerinin gelişen üretim güçleriyle çelişkileri arttıkça, egemen sınıf içindeki ve bu sınıfla bağımlı sınıf arasındaki çatışma büyür. Bu ilişkilerin önceki kavramlaşmasında gerçek bireysel çıkarlar genel çıkarlar olarak sunulurdu, sonraları bu kavramlar idealleştirilen deyimlerle (ulusal çıkar, birlik, devlet gibi) bilinçli yanılsamalar (herkesin özgür, eşit olduğu, çok çalışmayla zengin olunacağı gibi) ve kasıtlı olarak yapılan kandırmalar içine girilir. Bunlar sahte olarak suçlandıkça, daha çok dogmatikçe ileri sürülürler ve kurulu düzenin dili daha kandırıcı, daha ahlakçı ve daha dinci olur.

Tarihte önemli rol oynayan ideolojilere Marksist yaklaşım bağımsız bir tarihsel gelişme tanımaz. Çünkü tarih, düşünceler ve ideoloji insandan öte, insandan ayrı bir varlığa sahip değildir. Tarih, amaçları peşinde giden insanların etkinliğinden başka bir şey değildir. İdeoloji ve düşünceler ise, maddi ilişkilerin ve koşulların anlatılışdır. Bugün Marksist yaklaşıma yapılan eleştirilerden biri de ideolojinin ve düşüncelerin rolünü kabul etmediği iddiası ki, gerçekte bu eleştiriler Marksist diyalektiği anlamamaktan kaynaklanır. Bu tür eleştiriler bilerek ya da bilmeyerek Marksist diyalektiğin önemli bir yanını, karşılıklı ilişkiyi ihmal ederler. Bir kez tarihsel bir öge, öteki ögeler, ekonomik gerçekler tarafından, ortaya çıktıktan sonra kendi durumuna, kendi çevresine ve hatta kendi oluş nedenlerine karşılık verebilir (Engels, 1893). Daha açıkçası, Marksist yaklaşım, düşüncelere, ideolojilere, dine bağımsız bir tarihsel gelişme tanımaz, fakat bunların insan tarihine etkisini reddetmez.

Egemen görüşler ve örgütler belli üretim biçiminin ürünleridir: Ne ebedi gerçeği, ne de zorunlu ve değişmez insan birliği biçimlerini ifade ederler: Toplumdaki egemen güçlerin dünya görüşü ve çıkarlarının ifadesidirler.

Marx'a göre, ne berrak/saf bir işçi sınıfı ideolojisi ve kültürü, ne de berrak/saf bir egemen sınıf kültürü veya ideolojisi vardır. Ne işçi sınıfı, köylü sınıfı, ne de egemen sınıf birbiriyle ilişkisi olmayan bir dünyada yaşar. Kültür ve sınıf arasındaki ilişki diyalektiksel, dengesiz ve çelişkilidir. Kültürün gelişimi üretim biçimine, bu biçimdeki işbölümüne ve üretim araçlarındaki gelişmeye (örneğin teknolojiye) bağlıdır.

Üretim ilişkileri, üretim güçlerini geliştirme yerine geriletmeye ya da engel olmaya başladığı zaman, üretim biçiminde değişim kaçınılmaz olur. Başka bir deyişle, tarihteki bütün çatışmaların kökeni, üretici güçlerle bunlar arasındaki ilişki şeklinin çelişkisinde. Fakat bir ülkede çatışmanın olması için, bu çelişkinin zorunlu olarak bu ülkede olması gerekmez: Uluslararası ilişkiler, geri endüstriye sahip ülkelerde benzer çelişkiler çıkarmak için yeterlidir (Marx ve Engels, 1846).

Düşünselin üretimi: Hurafelerin kalıcılığı ve rolü

Marx'a göre, üretimdeki insanlara sosyal ilişkiler artan bir şekilde görünür olması gereken bir zamanda, bu kişiler başka yerlere bakmaya devam edebilirler, geçmişteki bir şeyi özleyip isteyebilirler veya kendi sınıfsal çıkarlarını temsil etmeyen imajlar ve fikirleri aziz tutabilirler. Burada Marx ideoloji terimini kullanmamış, halk arasında gizli dolaşan ve onların batıl itikatlarını ve ön yargılarını kışkırtan "hayaller", "sabit fikirler", "ruhlar", "hayaletlerden" bahsetmiştir. Bu geleneksel semboller ve değerler, Marx'ın deyişle "eski ve kutsal önyargılar ve fikirler treni" modern burjuva toplumunun kalbinde yaşamaya devam etmektedir. Üretimdeki devrimler onları süpürüp ortadan kaldırmamıştır. Bunlar devrim arifesinde güçlü gerici bir güç olarak kendilerini yeniden gösterirler. Marx'ın bu görüşü 1848-1851 arasındaki olaylar ve coup d'etat sonucunda oluşmuştur. Neden 1848-1851 olayları devrim yerine geçmişin taklidini yapan gerici bir rejime yol verdi? Marx'a göre Bonapart başarılı bir darbe/ihtilal sahneye koydu, çünkü diğer nedenler arasında, Bonapart Fransız toplumunda sayıca en çok olan bir sınıfı, yani küçük toprak sahibi köylüleri, temsil etti: Fransız köylüleri Napolyon adlı birinin kendilerine bütün şan/şerefi getireceği mucizesine inanıyorlardı. Dolayısıyla Napolyon bu mucizenin adamı olarak görüldü, çünkü adamın adı Napolyon'du. Napolyon'un darbesinde rol alan sınıflar sınıf çıkarları doğrultusunda değil, Napolyon tarafından manipüle edilen bir geleneğe göre hareket ettiler. Marx bunu 1852'deki *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* yapıtında etraflıca incelemiştir. Yapıtta, Marx'a göre, bir geleneği oluşturan sembolik biçimlerin kriz zamanlarında halkı geriye geçmişe çekebilir, böylece onlara kolektif çıkarlarını algılamadan ve kendilerini ezen bir sosyal düzeni değiştirmek yönünde etkinliğe geçmeyi önler. Gelenek halkı geçmişin gelecek, efendinin gerçekte onların hizmetinde olduğuna inandırma yönünde kılavuzluk edebilir.

Sahte ve yalanın üretimi: Din ve Marx

Teolojik gücü egemen yerinden eden ve Tanrının yerine parayı (satın alma gücünü ve örneğin “en büyük Fenerbahçe, ondan başkası yok” gibi sloganlarla şirketleri) yerleştiren ve “teolojik sermayeyi kendine işbirlikçi olarak yeniden ekonomik ve siyasal alana dahil edenlere göre, “kötü ve dinsiz Karl Marx “din kitlelerin afyonudur” demiş. Biliş yönetimiyle gelen sahtekarlığın ötesine geçip, gerçeğin ne olduğuna bakalım:

Marx'a göre din:

“somut dünyanın ahlaki tedbiri, kutsal tamamlanması, bu dünyanın haklı çıkarılması ve avunmak için evrensel temeldir; din insan öz varlığının düşsel tasavvurudur, çünkü insan öz varlığı (ruhu) doğru gerçeğe sahip değildir.”

Dine karşı mücadele, dinin "*ruhsal kökü olduğu bu dünyaya*" karşı dövüştür.

Din, "*baskı altındaki ezilen yaratığın iç çekişidir, kalpsiz dünyanın kalbidir, ruhsuz durumun ruhu olduğu gibi ve halkın afyonudur.*"

Marx'a göre, halkın "düşsel mutluluğu" olan dinin kaldırılması, halkın gerçek mutluluğunu gerektirir; düşlerden vazgeçme isteği, bu düşlere muhtaç olan koşullardan vazgeçme isteğidir. Yani, düşleri ortaya çıkaran ve düşlerle beslenen koşulların ortadan kalkması ve aynı zamanda gerçek mutluluğu sağlayan koşulların gelmesiyle düşler silinip gider.

Marx'a göre, tarihin amacı (yani insanın amacı) bu dünyanın gerçeğini kurmaktır. Böylece cennetin eleştirisi dünyanın eleştirisine, dinin eleştirisi doğrunun eleştirisine ve teolojinin eleştirisi siyasetin eleştirisine dönüşür⁵ (Marx, 1844a).

Bu dönüşümün en önemli anlamlarından biri de şudur: Kimse klasik bilinç yönetimi mekanizmalarının yalanlarıyla kolay kolay kandırılmaz.

⁵ Örneğin, Marks'a göre, türban "isteriz" diyenlerle "istemeyiz" diyenler arasındaki çekişmenin asıl nedenini bilmek isterseniz, materyal çıkarlar dünyasına ve bu dünyanın sürdürdüğü siyasete ve bu siyasetin biliş ve davranış yönetimine bakın. Bunu yaparken, türbanı önce "teolojik sermaye" ile ilişkilendirin. Ardından "teolojik sermaye" ile "laik sermaye" ve genel kapitalist sermaye arasında bağlar kurun. Türbana aynı zamanda, kara çarşafın getiremeyeceği, dindarlar arasında sınıfsal farklılığın göstergelerinden biri olarak değerlendirin. Oradan moda endüstrisine bağ kurun. Moda endüstrisinden, mevsimlik grupsal/sınıfsal sürüleştirmeye geçin. Oradan ekonomik bilinç yönetimi üzerinde durun. Ondan sonra, bu bilinç ve davranış yönetimini siyasal alana taşıyın ve oradaki işlevlerini düşünün.

MATERYAL VE DÜŞÜNSEL ÜRETİM BAĞI

Marx için, materyal ve düşünsel üretim birbirinden bağımsız iki ayrı şey değildir. Birbirinden bağımsız “ekonomi” ile “ideoloji” ilişkisi de değildir. Sosyal varlık ile sosyal bilinç ilişkisidir. Sosyal varlık aynı zamanda sosyal bilinci de taşıyandır. Üstyapıya (örneğin ideolojiye veya yasa yapıcıya) bağımsızlık vermek demek, idealist felsefenin yaklaşımını benimsemektir: insanın neliğini tanımlayan düşüncedir, akıldır. Altyapının (sosyal varlığın, yani materyal koşulların) her şeyi belirlediğini söylemek, “kendi tarihini kendisi yapan” düşünen ve yapan özne/aktör olarak bireyi/insanı, kendini içinde bulduğu koşulların pasif yeniden-üretici olarak nitelemek demektir (Böyle olmasını kapitalist sınıf canı gönülden isterdi, zaten bilinç endüstrileriyle yapılmak istenen de soruşturmasız üretime ve tüketime katılmaktır). Eğer bu doğru olsaydı, insanlık tarihi mücadeleler ve egemenlikler tarihi olmazdı. Marx için alt ve üst yapı (sosyal varlık ve sosyal bilinç) birbirinden ayrı, birbirinden bağımsız iki şey değildir. Maddi kendini ve dünyasını üreten insan, bunu düşünsel olanı da birlikte üreterek yapar.

Materyal hayatın ve bilincin üretimi arasındaki bağ çoğu kez basitleştirilerek alt-yapı üst yapı ilişkisi olarak ele alınır. Alt ve üst yapı kavramları çok tartışılan ve yanlış anlaşılmış (ya da yanlış sunulmuş) kavramlardır. En basit anlamda, altyapı toplumda üretim güçlerini, biçimlerini ve ilişkilerini içeren dinamik ekonomik yapı anlamına kullanılır: Üstyapı, altyapı tarafından oluşturulur. Altyapıyı tutmak, geliştirmek ve değiştirmek için karşılık veren örgütlenmeler, düşünceler, ideolojiler ve ilişkiler olarak ortaya çıkar. Dikkat edilirse, üstyapı bir sonuç olarak ele alınmaktadır. Aslında, belli bir üretim biçimi ve ilişkileri olduğu andan itibaren, karşılıklı bir etkileşim başlar. Altyapının sürekli olarak üstyapıyı kendine tamamen uyduracak şekilde kesinlikle saptadığı, dolayısıyla üstyapının sadece bağımlı değişken olduğu fikrini Marx ve Engels kabul etmezler.

Alt-yapının üst yapıyı belirlediği, dolayısıyla Marksizm’in “ekonomik indirgemecilik” olduğu fikrinin geçersizliği Marx’ın insan ve tarih anlayışında açıkça görülür: İnsan kendi tarihini yapar. Bunu kendini içinde bulduğu koşullarda yapar. İnsanlar ne içinde buldukları koşulların esiridirler, ne de bu koşullardan bağımsız olarak kendi tarihlerini yaparlar. Yaşadıkları koşullarda oluşturdukları düşüncelerle koşulları değiştirmek için mücadeleyle kendi tarihlerini yaparlar. Böylece kendilerini ve toplumlarını oluşturur ve değiştirirler.

Gerçekte, Marx ideolojiyle, örneğin fikir adamlarının, hukukçuların etkinlikleriyle ilgili açıklamalarında, üst yapının alt yapıya kayıtsız şartsız bağlı olmadığını görürüz. Ayrıca, Marx'ın fikirlerin materyal temeli üzerindeki tartışmasında da açıkça görülebileceği gibi (görmek istemeyenler ve görmemeyi daha uygun bulanlar dışında) kişinin durumuna bakıp onu değiştirmeyi düşünmesinin anlamı, alt yapının belirlediği ilişki ve fikirlerden hareket ederek durumunu değiştirmek için o alt yapıya tepkiyi, alt ve üst yapı arasındaki ilişkinin sadece tek yönlü bir ilişki olmadığını, tek yönlülüğün sadece toplumsal biçimin oluşumunda var olduğunu ve sonradan üst yapının da alt yapıya o yapıyı tutmak, geliştirmek veya değiştirmek için karşılık verdiğini görürüz. Marx'ın insan ve tarih, üretim ve tüketim hakkındaki tartışmalarında da aynı sonuca varabiliriz.

Marx insan ve toplum oluşumu ve değişimini düşüncelerin değişmesinden veya aklın gelişmesinden geçerek olan bir süreç olarak ele almaz.⁶

Marx'ın deyişiyle maddi yaşam koşullarının üretim biçimi toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam süreçlerini genel olarak belirler. Toplum gelişmesi sırasında maddi üretim güçleri varolan üretim ilişkileriyle çelişkiye düşer. Bununla bir toplumsal devrim dönemi başlar. Ekonomik temelin değişmesiyle geniş üstyapının tamamı hızla az çok dönüşüme uğrar.

Yasal, siyasal, dinsel, estetik ya da felsefi kısaca ideolojik formlar arasında daima bir ayırım yapmak gerekir: Bizim bir kişi hakkındaki düşüncemiz, o kişinin kendini nasıl düşündüğüne dayanmadığı gibi, böyle bir dönüşüm dönemini kendi bilinci ile muhakeme edemeyiz: Tersine bu bilinç maddi yaşamın çelişkileriyle, toplumsal üretim güçleri ve üretim ilişkileri arasında varolan çelişkiyle açıklanabilir (Marx, 1859).

Marx oldukça açık: Ekonomik altyapı diye basitçe belirtilen ekonomik üretim biçimi ve ilişkileri, doğrudan siyasal üstyapı diye bilinen düşünceler, inançlar, değerler, kültür, bilgi, ideolojiler, yasalar, kurallar ve bütün bunlarla ilgili örgütlenmeler ve ilişkiler tarafından belirlenmez. Marx üstyapının dönüşümünde altyapının kesin, doğrudan, hemen oluşan belirleyiciliğinden söz etmiyor. Böyle doğrudan bir belirleme olsaydı, mücadeleye çok az bir yer

---

⁶ Bizim diğer kişiler hakkındaki bilgilerimiz o kişilerin kendilerini nasıl düşündüğüne dayanamaz, çünkü onların nasıl düşündüğünü bilemeyiz. Kişileri ancak ilişkiler içinde anlayabiliriz. Toplumu ve değişimini de benzer şekilde, üretim biçimi ve ilişkilerini inceleyerek anlayabiliriz. Toplumu nasıl hikaye edildiğinden değil, hikaye edilme dahil, nasıl üretildiğinden hareket ederek anlayabiliriz.

kalırdı, çünkü değişen ekonomik yapıya uygun bir üst-yapı oluşurdu; üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasında bir çelişki oluşmazdı. Eğer egemen düşünceler ekonomik yapının asıl doğasını yansıtsaydı, geniş çalışan kitleler sınıf çıkarlarına uygun bir şekilde örgütlenir ve davranırlardı.

Marx'ın bu açıklamaları oldukça anlamlı. Fakat şu açıklaması oldukça doğru ve düşündürücü: Hiçbir toplumsal düzen, bu düzen içindeki "bütün üretim güçleri gelişmeden önce yok olmaz ve daha yüksek üretim ilişkilerinin varoluş koşulları, eski toplumun içinde olgunlaşmadan önce asla ortaya çıkmaz. Bu nedenle insan kendini, çözebileceği görevlere ayarlar. Bu görev, çözüm için maddi koşulların varolduğu veya hiç değilse biçimlenme sürecinde olduğu zaman ortaya çıkar. Örneğin burjuva toplumunun içinde gelişen üretim güçleri sınıf düşmanlığının çözümü için maddi koşulları da yaratır (Marx, 1859:52, 53). Dikkat edilirse, bu açıklama sınıf çatışması, tarihi itme ve *"filozoflar sadece dünyayı çeşitli şekillerde yorumluyorlar, önemli olan... dünyayı değiştirmektir"* diyen Marx'a pek uymuyor. Marx bu açıklamayla, "kendiliğinden olacak evrimci" bir görüş getirmektedir. Marx bunu, "bir işi para kazanmak için yapma" ile gelen koşulun getirdiği "kaygıların belirlediği" (materyal ilişkilerin belirlediği) bilincin gerçeği yeniden inşasıyla mı yaptı acaba? Bunu bilemeyiz. Fakat şunu çok iyi bilebiliriz: Böyle bir açıklama, Marx gibi egemen güçlerce çok tehlikeli olarak nitelenen birinden gelince, egemen güçler çok rahatlar; çünkü bu sözlerle Marx "toplum değişimi kaçınılmazdır, ama merak etmeyin, korkmayın, rahatınız kaçmasın, çünkü devrimin olabilmesi için (yeni üretim ilişkilerinin eskisinin yerini alabilmesi için, kapitalistlerin ve onların bol ücretli kölebaşlarının yerini bir başkalarının alabilmesi için) bunu yapacak üretim güçlerinin "olgunlaşması gerekir" demektedir. Kapitalist sınıf rahat uyuyabilir, çünkü böyle bir olgunlaşma yok ve olgunlaşmaması için de elbette gerekli görülen tedbirler alınmaktadır.

Tarihsel sosyal değişimi anlamak için üretimin koşullarının gelişmesini incelemek gerekir önce. Bu gelişme hakkında elde edeceğimiz bilgiler o dönemin ideolojik bilinç biçimlerinin açıklanmasına da yardım eder. Bilincin ideolojik biçimleri görece kıymetleriyle değil, ekonomik üretim koşulları yoluyla açıklanmalıdır. Bunu yaparken aynı zamanda ideolojik maskeleri indiririz. Örneğin, mülkiyetin evrensel ve kutsal olmasının, egemenlikleri ve yaşamları özel mülkiyet sahipliğine dayanan bir sınıfın çıkarlarının ifadesi olduğunu ve toplumsal koşulları yanlış-temsili ettiğini açıklamak gibi...

İLETİŞİM

Marx basın özgürlüğü dışında, iletişimi ayrıntılı olarak ele alarak incelememiştir. Fakat Kapital ve Grundrisse dahil yapıtların içinde insan ve toplumla ilgili açıklamalarında iletişim önemli bir faktör olarak işlemiştir.

Marx iletişim konusunu, malların üretimi ve dağıtımını ve bunlar için gerekli teknolojiyi ve iletişim araçlarını üretim, dağıtım, tüketim, devlet, sınıfların oluşması ve toplumların değişmesi ile ilişkileri ve bağları içinde ele almıştır. Diğer bir deyimle, Marx iletişimi insanın kendini ve toplumunu üretmesindeki sosyal faaliyetler (sosyal üretim faaliyetleri) içinde ele alır. Marx'ın görüşünde iletişim, bir tarafın bir diğer tarafa mesaj göndermesi ve geribesleme olarak da bir etki beklentisi, amacı içine sıkıştırılmamıştır. Hiç kimse mesaj gönderip almak için iletişimde bulunmaz. İletişim insanın kendi biyolojik, sosyal ve psikolojik varlığını üretme faaliyetinin zorunlu ve bütünleşik bir parçasıdır: İnsanların olduğu yerde insan faaliyeti ve iletişim vardır. İletişim yoksa insan da toplum da yok demektir: Marx'a göre, kendi varlıklarının sosyal üretiminde, insanlar kaçınılmaz olarak kendi iradeleri dışında ilişkilere girerler. Bu ilişkiler insanların yaşamlarını üretim ilişkileridir. Bu üretim ilişkileri, üretimin materyal güçlerinin belli bir tarihsel gelişme safhasına uygundur. Kendini ve sosyali üreten insan, bu üretim biçimlerini ve ilişkilerini ancak iletişimle başlatabilir ve yürütebilir.

Dikkat edilirse, Marx iletişimi sosyal üretim faaliyetleri içinde ele almakta ve insanın nasıl olduğunu insanın kendini nasıl ürettiğinde ve insandaki değişimi üretim biçimindeki değişimle açıklamaktadır. Üretimi de sadece materyal hayatın üretimi (ekonomik üretim) değil, aynı zamanda emeğin, fikirlerin, bireyin kendisinin, dinsel adetlerin vb üretimi olarak ele almaktadır. Bu üretimin de insanlar arası ilişkiden/iletişimden geçerek geliştiğini belirtir: *“Her bireyin üretimi bütün diğer bireylerin üretimine bağlıdır; ve bireyin ürününün kendi hayatının gereksinimlerine dönüştürmesi, benzer şekilde, tüm diğerlerinin tüketimine bağlıdır”* (Marx, Grundrisse, aktaran Hays, 1980:97). Bireylerin karşılıklı ve her yönlü bağımlılığı bireylerin sosyal bağıni şekillendirir. Bu sosyal bağ değişim değerinde ifade edilir. Değişim değeriyle her bireyin kendi faaliyeti (ilişkisi, iletişimi) veya ürünü kendisi için bir faaliyet ve ürün olur. Birey genel bir ürün üretmelidir. Bu genel ürün parayla ifade edilen değişim değeridir. Her bireyin diğer bireylerin faaliyetleri üzerinde veya sosyal zenginlik üzerinde uyguladığı güç, kendinde değişim değerinin (paranın) sahibi olarak var olur. Birey sosyal gücünü ve topluma

bağını cebinde taşır. Faaliyet ve faaliyetin ürünü, bireysel ifadesi ve şekli ne olursa olsun fark etmez, daima değişim değeridir.⁷ Değişim değeri de içinde bütün bireysellik ve özelliğin reddedildiği ve yok olduğu bir genelliktir. Bu durum, (örneğin eski Anadolu köylerinde olduğu gibi) birey veya ailenin veya cemaatin bir ferдинin kendisini doğrudan ve doğal olarak üretmesinden çok farklıdır. Kapitalist yapıda ürünün sosyal biçimi kadar faaliyetin sosyal karakteri ve bireylerin üretimdeki payı yabancı ve nesnel bir şey olarak görünür. Bireyleri “birbirine ilişkide” olarak değil, “ilişkilere boyun sunma” olarak karşı karşıya getirir. Bu ilişkiler onlardan bağımsız olarak var olur ve birbirine ilgisiz insanlar arasındaki karşılaşmalardan, çarpışmalardan yükselir. Her birey için hayati koşul olan genel faaliyetler ve ürünler değişimi onlara yabancı, bağımsız bir şey olarak görünür. Değişim değerinde, kişiler arasındaki sosyal bağ şeyler arasındaki sosyal ilişkiye dönüşür. Değişim aracının sahip olduğu sosyal güç ile bireyleri birbirine bağlayan cemaatin gücü birbirine zıt bir ilişki içindedir: Değişim aracının gücü arttıkça, cemaatin gücü azalır. Her birey bir “şey” şeklinde sosyal güce sahip olur. Bireysel ürünleri veya faaliyetleri değişim değerine, paraya, dönüştürme zorunluluğu ve böylece bu nesnel şekilde kendi sosyal güçlerine sahip olmaları ve sosyal güçlerini göstermeleri iki şeyi kanıtlar: Artık bireyler sadece toplum içinde toplum için üretirler. Üretim doğrudan bir şekilde sosyal değildir; birlikten doğan bir şey değildir. Bireyler sosyal üretim altında toplanmıştır. Sosyal üretim onların dışında onların kaderi olarak var olmaktadır. İnsanlar arasında üretim ve tüketimdeki genel bağ ve karşılıklı bağımlılık tüketiciler ve üreticilerin birbirine ilgisizliği ve bağımsızlığı ile birlikte artar. Bu çelişki krizlere götürür. Bu yabancılaşmanın gelişmesiyle birlikte, bunun üstesinden gelmek için çabalar da gelir: Bireylerin diğer bireylerin faaliyetleri hakkında enformasyon elde ettiği ve kendi faaliyetlerini ona göre ayarlamaya çalıştığı kurumlar çıkar. Aynı zamanda iletişim araçları/yolları da gelişir (Marx, *Grundrisse*, aktaran Haye, 1980: 97,98,99,100,102,103).

Marx iletişim araçlarının gelişmesini üretim, dağıtım, alışveriş ve tüketim ilişkilerinin karakterine getirdiği sonuçlar bağlamında ele alıp irdelemektedir. Örneğin, demir yolunu, telgrafi ve buharlı gemileri Marx modern üretim araçları için gerekli ve yeterli iletişim araçları olarak niteler. Marx’a göre

⁷ Paranın dini, mezhebi, milleti, uyruğu, kişiliği var mıdır? Dolar denildiğinde atfedilen özellikler nelerdir ve bu nereden gelmektedir?

imalat döneminden kalan iletişim ve taşıma araçları modern endüstride kısa zamanda engel olmaya başladı. Dolayısıyla, iletişim ve taşıma araçları, nehirde ve denizde giden buharlı gemilerin, demiryollarının ve telgrafın yaratılmasıyla, mekaniksel endüstrinin üretim tarzına giderek ayarlandı ((Marx, *Capital 1*, part iv, ch 15: machinery and modern industry).

Marx'ın iletişimi üretim ilişkileri ve üretimdeki gelişmeler içinde ele alışı, aşağıda, ele alındığı bağlam içinde alt başlıklarıyla sunuldu.

İletişim, insan ve düşünceler

İnsanlar materyal ve düşünsel yaşamlarını her gün sürdürmek için birbiriyle sosyal ilişkiye girerler. Bu ilişkiyi gerçekleştirmek ancak iletişimle mümkündür. Bu ilişkilerden geçerek insanlar düşüncelerini üretir ve değiştirirler. Marksist iletişim anlayışında, insanlar kavramların ve düşüncelerin üreticileridir. Toplumsal ilişkilerini maddi üretimleri ile bağıntılı olarak kurarlar ve kendi toplumsal ilişkileriyle bağıntılı ilkeler, düşünceler ve kategoriler üretirler. Toplumsal ilişkilerin değişimi ile bu düşünceler de değişir. Dolayısıyla düşünceler ilkeler, kategoriler tarihi ve geçici ürünlerdir. Düşünce, din ve ahlak, bağımsızlığa ve tarihe sahip değildir. İnsanlar kendi maddi üretimini ve ilişkilerini geliştirerek aynı zamanda kendi düşüncelerini ve düşünce ürünlerini de değiştirirler. Marksist yaklaşım "*gerçek, aktif insanlardan başlar ve bu insanların gerçek yaşam süreçleri temeli üzerinde bu yaşam süreçlerinin yankılarının ve ideolojik reflekslerinin gelişmesini*" inceler. İnsan beyninde biçimlenen düşler aynı zamanda zorunlu olarak deneyici biçimde doğruluğu araştırılabilir ve maddi öncüllere bağlı maddi yaşam süreçlerinin yüceltilmeleridir. Ahlak, din, metafizik, geri kalan bütün ideoloji ve bunlara karşılık olan bilinç biçimleri, bu nedenle, bağımsız değildirler: Hiç bir tarihe, gelişmeye sahip değildirler; fakat insanlar, kendi maddi üretimlerini ve ilişkilerini geliştirerek, kendi gerçek varlıkları, düşünceleriyle birlikte düşüncelerinin ürünlerini de değiştirirler (Marx, 1847:109; Marx ve Engels, 1846).

Üretim, üretim araçları, güçleri ve iletişim

Marx incelemesini iletişim araçlarının (means) maddiliğinden hareket ederek yapmıştır. Örneğin ona göre, endüstri ve tarımın üretim yöntemindeki devrim, aynı şekilde üretimin toplumsal sürecinin genel koşullarında, yani taşıma ve iletişimin araçlarında bir devrimi zorunlu kıldı: İmalat döneminden

sanayi dönemine aktarılan taşıma ve iletişim araçları bu yeni dönemin hızına, geniş dalgalanmalarına, sermaye ve emeğin üretimin bir alanından ötekine sürekli aktarılmasına ve yarattığı dünya pazarının gereksinmelerini karşılamada yetersizdi ve kendilerinin bu yeni sanayi biçimine hoş karşılanamaz bir engel olduğunu gösterdiler. Böylece yolcu gemilerinin yapımı, iletişim ve taşıma araçlarında (means) yaygın değişiklikler, nehirde işleyen buhar gemileri, demiryolları, okyanusta işleyen buhar gemileri ve telgraflar ile, geniş çaplı, sanayinin yöntemlerine yavaş yavaş uyduruldular. Marx'ın bu yaklaşımı basın, radyo, televizyon gibi öteki araçların kökenini araştırmada yol gösterici olabilir. Bunu izleyen adım belli iletişim biçimlerinin sınıf yapısında, enformasyon pazarının görünümünde, para ve finans pazarlarında, tarımda, toplumsal hareketlerde, işçi direnişi biçimlerinin görünümünde devletin rolünde, enformasyon aygıtında, şehir ve köy arasındaki ilişkilerde ve işçi pazarında uyandırdığı etki biçimlerine bakabiliriz. Fakat her şeyden önce, iletişim araçlarının toplumsal ilişkileri ayarlamak ya da ayaklandırmasında oynadığı rol soruşturmalıdır. Bu bakımdan Marx sınıfların, bilincin, düşüncelerin ve ideolojinin üretimi üzerinde durmuştur.

Buğday kendi üretimi için tohum olarak hizmet görür, fakat ürün sadece buğdayı içerir, dolayısıyla, iş gücü, uygulamalar, gübre gibi ilişkili elemanlardan farklı şekle sahiptir. Ama endüstrinin belli bağımsız dalları vardır. Bu dallardaki üretici sürecin ürünü yeni bir maddi ürün, bir emtia değildir. Bu dallar arasında, mal ve insan taşınması yapan veya mektup, telgraf, iletişimlerin gönderilmesi işini yapan sadece iletişim endüstrileri, ekonomik bakımdan önemlidir. (Marx, *Capital* 2, ch I, the circuit of money capital).

Marx, iletişim araçları dahil insanın geliştirip kullandığı araçları tek bir görev içine sıkıştırılmaz. Ona göre bir ev tüketim kadar üretim için de hizmet edebilir. Aynı şekilde gemi ve vagon, taşıma aracı olduğu kadar eğlence aracıdır. Bir cadde üretimin kendisi için iletişim aracı olduğu gibi, aynı zamanda yürümek içindir (Marx, *Grundrissee*, Threefold character, or mode, of circulation).

İletişim araçlarında sahiplik

Engels araçlar üzerinde serbest teşebbüs olarak sahipliğin demiryolları, posta, telgraf gibi iletişim araçlarında farklı geliştiğini belirtmektedir. Bu araçlarda sahipliğin kapitalist toplumun temsilcisi devletin mülkiyetine dönüştürüldüğünü açıklıyor. Engels'e göre, devlet mülkiyetine dönüştürme

için gereksinim önce posta, telgraf, demiryolları gibi iletişim ve ilişki kurumlarında hissedildi (Engels, 1878, *part III, Socialism I. Historical*).⁸

İletişim araçlarındaki gelişmeye nedenler

İletişimdeki değişmelere bakıldığında, özellikle günümüzde egemen olan araçların gelişmesi öncelikle savaş iletişimiyle ilgili gereksinimlerle olmuştur. Daha geriye gittiğimizde de para dahil, sözün veya düşüncenin, kararın, hesabın insan beyni dışında kaydedilmesi için gerekli taşıyıcı aracın çıkış ve gelişmesinin nedeni ve amacı ekonomik ve siyasal güç yapısının gereksinimlerinden doğmuştur. Bu durum, en ilksel iletişim aracından en modern cep telefonuna kadar böyle olmuştur. Yazının icadı veya internetin icadı meraklı bir mucidin insanlığı düşünerek yaptığı bir buluş değildir. Ticari gereksinimlerin (özellikle hesap tutmadan başlayarak talep yaratmaya kadar tüm ticari gereksinimlerin)ve siyasal gereksinimlerin (ülke içinde kontrolü sağlayan baskı güçlerinin gereksiniminden, diğer ülkelerle ilişkide savaşta güçlü olma gereksinimlerinin) bir sonucudur.⁹ Örneğin, Engels ordunun gücünün seviyesini belli bir zamandaki üretim ve iletişimde ulaştıkları seviyeye bağlamaktadır: Silahlanma, kompozisyonu, organizasyonu, taktikleri ve strateji her şeyin üstünde üretim ve iletişimde ulaşılan seviyeye bağlıdır (Engels, 1878, *part III. Theory of Force*).

---

⁸ Benzer şekilde, kapitalist devletin, alt yapısı çok uzun zaman alacak ve büyük yatırımlar gerektirecek, dolayısıyla uzun zaman zarar yapacak alanlarda (elektrik, posta, telefon, telgraf, demiryolu), bu işi üstlenme ve alt-yapıyı ülkenin kaynaklarını kullanarak kurması, örneğin, Türkiye’de 1980lerin sonlarına doğru olmuştur. Yani, dünyanın her ülkesinde, kapitalist devlet alt-yapısı için büyük yatırım gerektiren ve uzun dönem kâr etmeyen işler için kendisi ülkenin kaynak ve zenginliklerini kullanarak yatırım yapmıştır. Bu işi yaparken de, elbette satın alımları ve yaptırma işlerini çoğu kez özel şirketlerle yaptığı ihalelerle yürütmüştür. Devletin mülkiyetindeki bu alanlarda alt-yapı tamalanıp artık büyük karlar elde etme seviyesine gelindiğinde, kapitalistler “özelleştirme” politikalarıyla, leş kargası gibi, hazır yapıya el koymuşlardır. Onlar için yapılması gereken hazır sistemi ele geçirmek, sistemdeki “bakım ve onarımları” yapmak (bazen bunu hâlâ devlete yaptırmak, çünkü para harcama gerektirir) ve paraları toplamaktır. Bu durum o denli çirkin bir hale geldi ki, hastanelerin boş alanları bile para toplaması için özel şirket denen mafya gruplarına kiralanmaktadır.

⁹ Ayrıntılı bilgi için Schiller, Mattelart, Erdoğan gibi isimlere bkz.

İletişim araçlarını taşınamaz sermaye olarak niteleyen Marx, Engels gibi, iletişim araçlarındaki gelişmeyi üretici güçlerdeki gelişmeye bağlar. Dolayısıyla, Marx için iletişim ve taşıma araçlarının gelişmesi genellikle üretici güçlerin gelişmesi kategorisi içinde yer alır.

İletişim araçlarının gelişmesinin getirdikleri

Marx iletişim araçlarındaki gelişmeleri toplumun değişimiyle ilgili hemen her konu içinde ele almıştır. Marx'a göre, okyanus gemiciliğinde ve iletişim araçlarındaki gelişmeler sezon-işine dayanan tekniksel temeli silip götürdü ve üstesinden gelinemez denen tüm diğer zorluklar büyük binalar yeni makineler, çalıştırılan insan sayısındaki artış ve tüm bunların toptan ticaretinin yapılmasında neden olduğu değişiklikler önünde yok oldu (Marx, *capital 1*, section 8, revolution effected in manufacture, handicrafts, etc).

Marx'a göre, iletişim araçlarında ve taşımadaki gelişme, üretimden tüketime kadar olan tüm süreçlerde çabukluğu veya yavaşlığı belirler. Bu da, her sürecin doğasını etkiler. Kapitalist üretim tarzı bir malın taşınmasındaki maliyeti, iletişim ve taşıma araçlarındaki gelişmelerle azaltır (Marx, *Capital 2*, part 1, chapter VI, the costs of circulation).

İletişim ve taşıma araçlarındaki gelişme malların dolaşım zamanını kesinlikle azaltır, fakat farklı malın ve aynı malın farklı pazarlara giden farklı parçalarının dolaşımındaki zamanın görece farkını ortadan kaldırmaz. Örneğin, gelişmiş deniz araçları ve buharlı gemiler seyahat zamanını kısaltır ve bunu hem yakın hem de uzak limanlar için yapar. Görece fark, gerçi çoğu kez azalır, ama kalır. Fakat görece fark iletişim ve taşıma araçlarındaki gelişmelerle coğrafik uzaklığa tekabül etmeyecek şekilde değişebilir. Örneğin, üretim yerinden uzaktaki bir yerleşim merkezine giden bir demiryolu, demir yoluyla bağlanmayan yakındaki bir yere olan uzaklığı görece veya mutlak olarak uzatır. Benzer şekilde, aynı koşullar üretim yerinin geniş pazarlardan görece uzaklığını değiştirebilir. Bu durum, iletişim ve taşıma olanaklarındaki /araçlarındaki değişim yüzünden, eski merkezlerin gerilemesi/bozulması ve yeni merkezlerin çıkmasını açıklar.

Ayrıca, taşıma araçlarının gelişmesiyle, sadece yer/uzay içindeki hareketin hızı artmakla kalmaz, aynı zamanda, coğrafik uzaklık zaman bağlamında kısalır. Sadece birçok geminin aynı limana gitmek için aynı anda hareket etmesini veya aynı iki istasyon arasında birkaç trenin aynı anda seyahatini sağlayan iletişim olanakları/araçları kitlelerinin gelişmesi olmaz, aynı zamanda, yük gemileri aynı haftanın birbirini takip eden günlerinde

Liverpool'dan New York'a gitmek için yola koyulur (Marx, *Capital vol 2*, chapter XIV the time of circulation).

Bir yandan, iletişim ve taşıma araçlarındaki gelişmeler malların dolaşım zamanını kısaltırken, aynı zamanda, bu araçlardaki gelişme giderek daha uzak pazarlar için, dünya pazarı için çalışmayı zorunlu hale getirir. Uzak yerlere giden mallar çok büyük ölçüde artar. Bununla, sosyal kapitalin bir kısmı uzun dönem mal-kapital safhasında, dolaşım zamanı içinde, kalır. Aynı anda büyüyen sosyal zenginlik oluşur. Bu zenginlik doğrudan üretim olanağı hizmeti verme yerine, iletişim ve taşıma araçlarına ve onların çalışması için gerekli taşınmaz ve dolaşımdaki kapitale yatırılır (Marx, *Capital vol 2* chapter XIV the time of circulation).

Marx toplumun nüfusunun yoğunluğu ile iletişim araçları arasında bağ kurmaktadır. Marx'a göre, seyrek nüfusu ve iyi gelişmiş iletişim araçları olan bir ülkede nüfus yoğunlaşması, çok nüfusu ve kötü-gelişmiş iletişim araçları olan bir ülkedekinden daha fazladır. Kusurlu iletişim araçları bir yerdeki kıtlığın diğer yerden getirtilmesine izin vermez, dolayısıyla, toplumda (açlık gibi) sorunlar çıkar (Marx, *Capital I. Chapter 14: Division of labour in manufacture, and division of labour in society.*)

Marx'a göre bilim, keşifler, iş bölümü, gelişmiş iletişim araçları, dünya pazarının yaratılması, makineler işçiyi değil sermayeyi zenginleştirir ((Marx, *Grundrisse: Notebook III*).

Üretim biçiminin değişmesi, iletişimin ve bireyin değişmesi

Marx'a göre endüstrinin bir alanındaki radikal değişim diğer alanlarda da değişimleri getirir. Endüstrinin ve tarımın üretim tarzında olan bir devrim, örneğin taşıma ve iletişim araçlarında da devrim yapar.

Marx iletişim araçlarını sürekli bir değişimin aracı olarak niteler. Marx'a göre, eski iletişim araçlarının yerini yenilerinin almasıyla, demiryollarının, deniz ve nehir yollarında buharlı gemilerin ve telgrafın yaratılmasıyla, iletişim araçları giderek endüstrinin üretim tarzına uyumlaşır (Marx, *Capital I*, part iv: production of relative surplus-value, ch 15: machinery and modern industry).

Marx'a göre üretimin belli bir dönemine tekabül eden sosyal koşulların yeni ortaya çıktığı sırada veya ölüp giderken, üretimde doğal olarak farklı derecede ve farklı etkilerle/sonuçlarla karışıklıklar ve rahatsızlıklar olacaktır: Marx *Grundrisse*'de Roma'daki ilkel cemaat üretim tarzının gelişmelerle yıkılıp gitmesini anlatırken, değişimi ve değişimde insanın, yeniden üretim ve iletişim biçiminin değiştiğini anlatır. Üretim tarzının değişmesiyle sadece

yeniden-üretim faaliyetindeki somut koşullar değişmez, aynı zamanda üretenler (insanlar) değişir. İnsanlar kendilerinde yeni kaliteler yaratırlar, kendilerini üretimde geliştirirler, kendilerini dönüştürürler, yeni güç ve fikirler, yeni ilişki/iletişim tarzları, yeni gereksinimler ve yeni dil geliştirirler. Üretici emeğin bu gelişmesiyle aynı zamanda toplumun dayandığı üretim tarzı çözülür (değişir) ve üretim tarzındaki değişimle, somut birey, Romalı, Yunanlı vb olarak tanımlanan birey de çözülür (Haye, 1980).

İletişim araçları ve dünya pazarının kontrolü

Marx'a göre, modern endüstri bir dünya pazarı kurar. Bu pazar ticaret, denizcilik ve iletişimde büyük gelişmeler elde eder. Burjuvazi, üretim araçlarındaki hızlı gelişmelerle, kolaylaştırılmış iletişim araçları ve yollarıyla, bütün ulusları, hatta en barbar olanları bile, kendine çeker. Bütün ulusları burjuva üretim tarzına kendini ayarlama zorunda bırakır. Tek kelimeyle kendi imajında bir dünya yaratır. Bazen işçiler zafer kazanırlar, fakat sadece o zaman için. Uğraşlarının gerçek meyvesi, o anki sonuçlarda değil, gittikçe artan birleşmelerinde yatar. Bu birleşmeye modern endüstri tarafından yaratılan ve farklı yerlerdeki çalışanların birbiriyle ilişki kurmasını sağlayan geliştirilmiş iletişim araçları/yolları yardım eder.

Marx ucuz mal üretimi ve gelişmiş iletişim ve taşıma araçlarının yabancı pazarların fethedilmesi yolunu döşediğini ve bu süreçte diğer ülkelerdeki üretimin kapitalist endüstriyel yapının çıkarına uygun bir şekilde sadece belli ürünleri, özellikle tarım ürünleri, üreten kolonilere dönüştürüldüğünü belirtmektedir: Modern endüstrilerin merkezlerinin gereksinimlerine uyan yeni bir uluslar arası iş bölümü çıkar ve dünyanın bir kısmını, endüstriyel olana hizmet veren tarımsal üretim alanına çevirir. Marx'ın bu açıklaması "karşılaştırmalı avantajlar politikasına uygun" bir dünya yaratıldığını anlatmaktadır (Marx, *Capital I*, section 7, Crises in The Cotton Trade).

Dolaşımın maliyeti ve iletişim araçları

Üretimin, değişim (alışveriş) değerine, böylece alışverişe dayanması arttıkça, alışverişin fiziksel koşulları -- iletişim ve taşıma araçları -- dolaşımın maliyeti için daha önemli olur. Doğası nedeniyle kapital, her uzaysal (yer) engelini aşar. Böylece, alışverişin fiziksel koşullarının – iletişim ve taşıma araçlarının – yaratılması ve bu araçlarla zamanın kontrolü yoluyla uzay (yer) sınırının ortadan kaldırılması, olağanüstü zorunluluk olur.

Ancak, taşıma maliyetindeki azalmalara uygun oranda kitleler halinde uzak pazarlara doğrudan ürün sağlanabildiği ölçüde; ancak, aynı zamanda, iletişim ve taşıma araçlarının kendileri kapital tarafından yönetilen iş için kâr elde etme alanları sağlayabildiği ölçüde; ancak ticari trafik çok büyük miktarda olduğu ölçüde; ucuz iletişim ve taşıma araçlarının üretimi olur.

Kendi-kendine yeterli Asya komünlerinde (köylerinde), bir taraftan yol gereksinimi yoktur ve öte yandan yolların olmaması onları kapalı izolasyonlarına kilitler, böylece Hindistan'da olduğu gibi, varlıklarını sürdürmelerinde değişim olmayan bir yaşam biçimlendirir.

Marx için iletişim araçlarının üretimi, dolaşımın fiziksel koşulunun üretimi içindedir. O da, taşınamayan kapitalin üretimi içindedir ve özel bir durum oluşturmaz.

Dolaşımda zaman ve iletişim araçları

Marx'a göre iletişim araçları üretim safhasının bir parçasıdır. Ürünü pazara getirmeyle veya ürünün emtiaya dönüşümü bağlamında, taşıma ve dolayısıyla iletişim araçları dolaşımı belirlemez. Bu araçlar (1) dönüşü (kâr) belirleyince ve (2) kapitalin para biçiminden üretimin koşulu biçimine dönüştürmeyi belirleyince, dolaşımı belirlerler (Marx, *Grundrisse*).

Marx'a göre, dolaşım zamanının azaltan ana araç gelişmiş iletişimlerdir. 19. yüzyılın başından beri son elli yıl iletişim alanında devrim getirdi. Karada şose yolların yerini demiryolları aldı, suda yavaş ve düzensiz sefer yapan gemilerin yerini hızlı ve güvenilir buharlı gemiler aldı. Bütün dünya telgraf telleriyle sarıldı (Marx, *Capital 2*).

İletişim ve taşıma araçlarının muazzam gelişmeleri gerçek dünya pazarını bir gerçek olgu yaptı (*Capital 3*, part V, Ch 30 *Money-Capital and Real Capital*; Engels, 1845).

Değer, yabancılaşma ve iletişim araçları

Marx insanın ürününden, araçlardan ve kendinden yabancılaşması hakkında oldukça yazmıştır. Örneğin, tüm değerlerin para ile ölçülmesiyle gelen tür yabancılaşmayı, iletişim araçlarındaki gelişmenin azaltmadığını belirtmektedir: Dünya pazarının otomasyonu parasal ilişkilerin (alışveriş değerinin) gelişmesiyle ve parasal ilişkilerin gelişmesi otomasyonla artar. Üretim ve tüketimdeki karşılıklı bağımlılık ve genel bağ, tüketiciler ve üreticilerin birbirine karşı bağımsızlığı ve ilgisizliği birlikte arttığından beri,

yabancılaşma da artar. Bu yabancılaşmadan kurtulmak için çabalar da artar. Her bireyin diğerlerinin faaliyetleri (örneğin, güncel fiyatların listesi, döviz kuru, mektup ve telgrafla tüccarların arasındaki bağlar) hakkında bilgi elde etmesini ve böylece kendisini ona göre ayarlamasını sağlayan kurumlar doğar. Bu sırada elbette iletişim araçları da gelişir. Gerçi belli bir verili durumda, bu yollarla yabancılaşmanın üstesinden gelinmez, yine de olasılıkları içeren ilikiler ve bağlar kurulur.

KAYNAKÇA

- Engels, F. (1845) *The Condition of the Working Class in England*
- Engels, F. (1878) *Anti - Dühring*.
- Engels, F. (1882) *Dialectics of Nature*.
- Engels, F. (1884). *The Origins of Family, Private Property and the State*.
- Engels, F. (1888) *Ludwig Feuerbach*..
- Engels, F. (1890) *Letter to Conrad Schmidt*.
- Engels, F. (1893) *Letter to Franz Mehring*.
- Haye, Yves de la (1980). *Marx and Engels on the means of communication*. Paris: International general.
- Marx, K. (1844) *Economic and philosophic Manuscripts*.
- Marx, K. (1844a) *Critique of Hegel's Philosophy of Right*.
- Marx and Engels (1845) *The Holy Family*
- Marx, K., Engels, F. (1846) *The German Ideology*. Marx. K. (1847) *The Poverty of philosophy*.
- Marx, K. (1858) *Grundrisse*. www.Marksists.org/archive/marx/index.htm
- Marx, K. (1859) *A contribution to the critique of political economy*.
- Marx, K. *Capital* vol. 1, II ve III.
- Marx, K. (1875) *Critique of the Gotha Program*.